

Horváth Márta¹

KOHERENCIATEREMTÉS, KOHERENCIATÖRÉS ÉS MEGLEPETÉS AZ EVOLÚCIÓS-KOGNITÍV NARRATOLÓGIÁBAN BODOR ÁDÁM KONYHATITOK CÍMŰ NOVELLÁJA ALAPJÁN

Az emberi szervezet alapvető irányultsága a biológiai (homeosztázis) és pszichológiai egyensúly fenntartása. A pszichológiai egyensúlytartás egyik fontos aspektusát Leon Festinger² ismerte fel a huszadik század elején, mikor megállapította, hogy minden ember alapvető törekvése ismereteit egymással összhangba hozni, valamint olyan viselkedést tanúsítani, mely összhangban áll nyilvánosan vallott nézeteivel. Ha ezt valami megakadályozza, azaz ha korábbi nézeteivel ellentétes információval szembesül, vagy ha a nyíltan vallott állításai nincsenek összhangban a viselkedésével implikált nézeteivel, az egyén kellemetlen érzést, feszültséget él át. Ezt az állapotot nevezi Festinger kognitív disszonanciának. A kognitív disszonancia által okozott feszültséget igyekszünk megszüntetni és megpróbáljuk a disszonanciát különböző módszerekkel csökkenteni, illetve az egymással ellentétes nézeteket akár a racionalitás feladása árán is összhangba hozni. Ilyenkor szelektív észleléssel, információk elvetésével vagy egybehangzó információk keresésével törekszünk a kognitív disszonancia feloldására. Festinger elméletének publikálása óta számos empirikus kísérlet igazolta, hogy az ember mindennapi cselekvéseinek egyik meghatározó aspektusa a kognitív összhang, azaz egyfajta mentális koherencia megteremtése.

Nem véletlen, hogy az emberi viselkedés számos tekintetben a kognitív koherencia elvét követi, és az egyén ösztönösen törekszik olyan információk megszerzésére, melyek egymással összhangba állíthatók, valamint az ilyen információk megszerzését tekinti *megértésnek*. A minket körülvevő társadalmi és fizikai környezet eseményeinek megértése, azok jól felépített ön- és világképben való integrálása nyilvánvalóan adaptív értékkel rendelkezik, hiszen az egyén cselekvéseinek stabil keretet biztosít a folyamatosan változó környezetben. Ezért a kognitív koherencia egyetemes emberi tulajdonságnak tekinthető, ami az emberi viselkedést nagymértékben meghatározza.

Úgy gondolom, hogy ez a koherencia megteremtésére irányuló biológiai és pszichológiai törekvés kitalált történetek olvasásakor sem szűnik meg, hanem aktívan működik a megértés folyamatában. Nincs okunk azt feltételezni, hogy fiktív történetek olvasásakor az embert teljesen más attitűd jellemezné, mint valós események megértésekor. Ebből a szempontból mindegy, hogy az információ a valós környezetből származik vagy egy elbeszélő szöveg diskurzusából, az ember mind-

¹ A szerző a Szegedi Tudományegyetem Germán Filológiai Intézet Osztrák Irodalom és Kultúra Tanszékének adjunktusa.

² Leo FESTINGER, *A Theory of Cognitive Dissonance* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1957).

két esetben arra törekszik, hogy az észlelt információkat egymással összhangba hozza, és koherens jelentést tulajdonítson nekik.

Le kell azonban szögezni, hogy a koherenciateremtés csak az olvasási folyamatra érvényes, és nincs köze az irodalmi szöveg természetéhez. A különböző elbeszélő szövegek eltérő mértékben építenek koherenciateremtő törekvéseinkre. Némelyik nyilvánvalóvá teszi az ábrázolt események közötti oksági kapcsolatokat és részletelesen kifejti a szereplők cselekvéseinek motivációját, és ezáltal kevesebb teret hagy az egyéni értelmezés számára. Más szövegek inkább az olvasóra bizzák a különböző szövegelemek közötti kapcsolatok megteremtését. Sőt olyan szövegek is vannak, melyek tudatosan ellenállnak a koherenciateremtésnek, ezek azonban még erőteljesebben az olvasó azon kognitív mechanizmusaira irányítják a figyelmet, melyek felelősek a koherenciateremtésért.

A koherenciát tehát nem szövegtulajdonsággként definiálom, hanem a befogadó elméjében létrejövő reprezentáció egyik jellemzőjének, amit az olvasó tudata és a szövegtulajdonságok együttesen alakítanak. A koherencia megteremtését nem tekintem különálló mechanizmusnak, hanem úgy gondolom, hogy több különböző operáció összehatásaként jön létre. Ezek alapját egyrészt a memóriában tárolt strukturált kulturális tudás, azaz sémák, szkriptek és sztereotípiák képezik, másrészt egyéni preferenciák,³ amelyek az egyéni olvasatokat formálják. Emellett számos olyan kognitív mechanizmus vesz részt a koherenciateremtésben, mely az emberi psziché egyetemes szerkezeti elemének tekinthető és levezethető az ember fejlődéstörténetéből. Ezek olyan mélyen gyökereznek az elménkben, hogy automatikusan kiváltódnak, ha a szövegből a megfelelő ingert felvesszük, azaz mintegy ösztönszerűen működnek. Olyan evolúciósan bevált és ezért egyetemesnek mondható kognitív mechanizmusok, melyek részt vesznek az értelemképzésben, és hozzájárulnak ahhoz, hogy az emberben kialakulhasson a megértés kellemes és megnyugtató érzése.

A koherenciateremtés kognitív mechanizmusai

A kognitív irodalomelmélet egyik alaptézise, hogy az irodalmi szöveg nem tartalmazza az összes fontos információt, ami a jelentésképzéshez szükséges, hanem ahogy Roman Ingarden⁴ és Wolfgang Iser⁵ korábban megállapította, a szöveget ha-

³ Az egyéni preferenciáknak a megértésre gyakorolt hatásáról lásd: David N. RAPP and Richard J. GERRIG, „Predilections for Narrative Outcomes: The Impact of Story Contexts and Reader References”, *Journal of Memory and Language*, 54 (2006): 54–67. A befogadó kötődési jellemzőinek a hatásáról lásd: BÁLINT Katalin and KOVÁCS András Bálint, „Fokalizáció és kötődés. A narratív és pszichológiai tényezők interakciójának vizsgálata a filmszereplő által kiváltott nézői válaszokban”, *Pszichológia* 32, 3. sz. (2012): 271–291.

⁴ Roman INGARDEN, *Das literarische Kunstwerk. Eine Untersuchung aus dem Grenzgebiet der Ontologie, Logik und Literaturwissenschaft* (Halle: Niemeyer, 1931).

⁵ Wolfgang ISER, *Die Appellstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa* (Konstanz: Universitätsverlag, 1970).

tározatlan és üres helyek teszik hiányossá, melyeket az olvasónak kell kiegészíteni. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy az olvasás konstruktív folyamat, amelyben elménk felépítése ugyanolyan fontos szerepet játszik, mint a szövegtulajdonságok. A kognitív pszichológia és az idegtudományok gyors fejlődésének köszönhetően a kognitív irodalomtudomány az előbbihez, illetve a kettő kapcsolatához egyre több új felismeréssel szolgál. Jelen tanulmányban nem tárgyalom kimerítően a koherenciateremtésben részt vevő kognitív mechanizmusokat, csak az elemzendő szöveg szempontjából lényegesekeket emelem ki.⁶

Az egyik fontos kognitív mechanizmus, ami nyilvánvalóan központi szerepet játszik a koherenciateremtésben, az *okszági gondolkodás*. Az oksági gondolkodás az ember kognitív alapszereltségéhez tartozik, mert az oksági kapcsolatok felismerése egyértelműen evolúciós előnnyel jár: elősegíti a természeti jelenségek megértését, megjósolhatóvá tesz jövőbeli eseményeket, ezáltal lehetővé teszi a megfelelő cselekvésre való felkészülést, a gyors reakciót, és így növeli a túlélés esélyét. A kauzális gondolkodás éppen ezért nemcsak a tudományos gondolkodás sajátja, hanem a hétköznapi eseményekről való naiv gondolkodást is meghatározza. Az ember késztetést érez arra, hogy az eseményeknek spontán módon okot tulajdonítson, mert ezáltal érzi úgy, hogy megértette az adott eseményt, hogy a világ kiszámítható és az események előrejelezhetőek. Ha például elődeink észrevették, hogy a folyó vize a hó olvadása után röviddel már kétszer is kiáradt, akkor úgy gondolták, hogy a hó olvadása oksági viszonyban van a víz áradásával, ennek megfelelően felkészültek arra, hogy a víz a jövőben is kiárad egy bizonyos időszakban, így ilyenkor felszedték a sátrukat és más területre költöztek, ezzel biztosítva a saját és utódaik túlélését. Az ilyen típusú kognitív mechanizmusoknak tehát komoly fitnessnövelő hatást tulajdoníthatunk, így ezek ma már minden ember kognitív apparátusának részét képezik.

Az oksági tulajdonításnak a kitalált történetek megértésében is komoly szerepe van.⁷ A megértés során az olvasó folyamatosan spontán oksági tulajdonításokat végez, hogy az ábrázolt eseményeket egy kerek, egész történetté alakítsa. Olyan események között is ok-okozati kapcsolatot tételez, amelyek között a szöveg explicit módon semmilyen logikai viszonyt nem létesít. Edward Morgan Forsternek a *story* és a *plot* megkülönböztetésére hozott ismert példája jól szemlélteti az oksági tulajdonítást.⁸ Forster azt állítja, hogy 'A király meghalt és aztán meghalt a királynő'

⁶ Bővebben lásd: HORVÁTH Márta, „Der Drang nach Kohärenz. Kohärenzstiftende kognitive Mechanismen beim Lesen fiktionaler Erzähltexte”, in *Universalien? Über die Natur der Literatur*, hg. HÁRS Endre et al. (Trier: WVT, 2014), 47–62., valamint SIMON Gábor, „Következtetési műveletek és koherenciateremtés”, in *Esettanulmányok a szövegkoherenciáról*, 2017, hozzáférés: 2020.01.17, <http://mnytud.arts.unideb.hu/ot/20/06simong.pdf>.

⁷ Erről lásd még: PAPP-ZIPERNOVSZKY Orsolya, „A személyiségkoherencia és az esztétikai válasz összefüggései. A művészetbefogadás narratív pszichológiai vizsgálata”, *Pszichológia* 34, 1. sz. (2014), 27–47. A narratív szövegek olvasásának kognitív modellálásáról pedig lásd összefoglalóan: SZABÓ Erzsébet, „A narratívák olvasásának kognitív modellálása”, in *Literatura* 2. sz. (2012), 115–125.

⁸ Edward Morgan FORSTER, *Aspects of the Novel* (Harmondsworth: Penguin Books, 1962), 93.

mondat nem formál egy plotot, mivel nincs oksági kapcsolat a két esemény között. A plot ugyanis definíciója szerint olyan eseményeket tartalmaz, melyek időben egymás után következnek, logikailag pedig kauzális viszonyban állnak. Ezzel szemben 'A király meghalt, aztán bánatában a királynő is meghalt' mondat létrehoz egy plotot, mivel itt a szöveg az időbeli egymásutániságon túl oksági viszonyt is jelez a két esemény között. Jogos azonban a Forsterrel szemben, többek között Jonathan Culler által megfogalmazott kritika,⁹ hogy a két mondat között nincs jelentős különbség, ugyanis az első, összefüggéstelennek tekintett mondatot az olvasó ugyanúgy „történetként” értelmezi, mint a másodikat, mivel ösztönös oksági gondolkodása által az azokban ábrázolt két eseményt a szöveg hiányossága ellenére is egymásra vonatkoztatja. Így az olvasó a két mondatot végső soron egyformán értelmezi, azaz olvasásuk során ugyanazt a mentális képet alkotja meg elméjében. Az olvasás során folyamatosan ilyen oksági tulajdonításokat végzünk annak érdekében, hogy az olvasott szöveg alapján koherens történetet hozzunk létre.

A kauzális következtetések vizsgálata a pszicholingvisztikában magában foglalja mind a természeti okok, mind az emberi szándékok számbavételét, azaz az oksági lánc részét képezi az intencionalitás, más néven *szándéktulajdonítás* is, és a két következtetésfajta nem minősül külön következtetési típusnak. Nyelvészeti szempontból ugyanis nincs jelentősége annak a megkülönböztetésnek, hogy egy esemény fizikai okra vezethető vissza vagy emberi szándéokra. Amennyiben azonban a kognitív képességek felől közelítjük meg a szövegértés folyamatát, ahogy ebben a tanulmányban is teszem, érdemes a kétféle képességet egymástól elkülönítve tárgyalni, hiszen ezek eltérő szelekciós nyomás hatására alakulhattak ki.

Intencionális „hozzáállásról”, ahogy Daniel Dennett¹⁰ nevezi, akkor beszélünk, mikor az egyén egy meglévő helyzetet úgy magyaráz, mintha annak egy racionális cselekvő lenne az okozója, akinek a cselekedeteit vágyak, félelmek, elképzelések, motivációk vezérik. Ilyenkor tehát egy szituációt, eseményt vagy cselekvést a vélt okozójának feltételezett szándékai alapján értünk meg. Az intencionális gondolkodás előnye, hogy amennyiben egy helyzetet egy racionális cselekvő szándékaira visszavezetve értünk meg, képesek vagyunk megjósolni jövőbeli eseményeket és fel tudunk készülni rájuk. Dennett szerint különösen nagy magyarázóértéke van az intencionális gondolkodásnak abban a tekintetben, hogy gyorsan és viszonylag kevés információ birtokában is képesek vagyunk olyan átfogó mintázatokat észrevenni, amik más hozzáállásokból nem észlelhetők.

Az intencionális gondolkodás fejlődépszichológiai leírása Simon Baron-Cohen¹¹ nevéhez fűződik, aki felismerte, hogy a pszichológiában Theory of Mind-nak neve-

⁹ Jonathan CULLER, *The Pursuit of Signs, Semiotics, Literature, Deconstruction*, 183–184 (New York: Cornell University Press, 1981).

¹⁰ Daniel DENNETT, *The Intentional Stance* (Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1987).

¹¹ Simon BARON-COHEN, *Mindblindness: An Essay on Autism and Theory of Mind* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press/Bradford Books, 1995).

zett képesség fejlődése lemaradást mutat autista gyerekek esetében. A Theory of Mind, tudatelmélet vagy elmeolvasás fogalma azt a pszichológiai képességünket írja le, hogy elméleteket tudunk gyártani más emberek szándékaira, vágyaira vagy céljaira vonatkozóan és viselkedésüket ezekkel az elméletekkel magyarázzuk. Ha például azt látjuk, hogy a velünk szemben álló másik elpirul, mikor éppen kellemetlen dologról van szó, például gyermekünkön számon kérjük a rossz osztályzatot, akkor az arc pirulását egy tudatállapottal, a szégyenérzéssel magyarázzuk, és azt gondoljuk, azért pirult el, mert megbánta, hogy nem tanult rendesen és ezért szégyelli magát. Előfordulhat, hogy nem állítottunk fel helyes elméletet, és a gyermek valójában nem is szégyelli magát, hanem dühös, amiért nem hagyjuk játszani, és a düh miatt pirosodott ki az arca. Kognitív pszichológiai szempontból azonban nem az elmélet tartalma fontos, pusztán az, hogy egyáltalán képesek vagyunk más embereknek a sajátunkétól különböző elmetartalmat tulajdonítani. Ugyanis éppen ez az, amire Baron-Cohen meglátása szerint az autista gyerekek nem képesek. Baron-Cohen felfedezése azért bír nagy jelentőséggel, mert igazolta, hogy a tudatelmélet képességét nem a nevelés során sajátítjuk el, hanem ez egy veleszületett kognitív mechanizmus, mellyel az evolúció „szerelte fel” az embert.

Az intencionális gondolkodás a kitalált történetek megértésében is nélkülözhetetlen szerepet játszik és az elbeszélés több szintjén fontos funkcióval bír. Ezek közül a legalapvetőbb a szereplők mentális képének megformálásában áll. A kognitív irodalomtudomány ugyanis abból a feltételezésből indul ki, hogy a fikcionális szövegekben ábrázolt szereplőket ugyanúgy értjük meg, mint embertársainkat: viselkedésüket mentális tartalmak, érzések, vágyak, szándékok tulajdonításával magyarázzuk. Néhány töredékes információ alapján komplett pszichével ruházzuk fel a szereplőt, és egy koherens személyiség mentális képét hozzuk létre.

Koherenciatörés és meglepetés

Az olvasó tehát összességében igyekszik egy koherens történet mentális képét megalkotni, hiszen ebben az esetben érzi úgy, hogy a szöveget megértette, az jelentéssel bír számára, mindez pedig szükséges feltétele a kognitív összhangnak. Ahogy korábban már említettem, az irodalmi szövegek jelentős része azonban megnehezíti ezt a koherenciatermelő folyamatot, ami egy bizonyos mértékig nem zavarja az olvasót, aki a kognitív disszonancia elkerülése érdekében sok mindenre képes: figyelmen kívül hagy (kiszelektál) olyan információkat, amelyek ellentmondanak elvárásainak, olyan kauzális vagy intencionális kapcsolatokat tulajdonít bizonyos események és szereplők viszonyában, amelyek a szövegben explicit módon nem is jelennek meg stb. Azonban egy szöveg a koherenciatermetésnek olyan mértékben is ellenállhat, ami már lehetetlenné teszi az olvasó számára egy összefüggő történet megalkotását. Az ilyen szövegek folyamatos kihívást jelentenek az olvasó számára, mert elvárásait nem teljesítik be; az elvárásoknak ellentmondó események a meg-

petés erejével hatnak rá: mindez kimozdítja a komfortzónájából és korábbi műfaji elvárásainak vagy világgképének felülbírálására készíti.

Göran Rossholm a kauzalitást az olvasói elvárásrendszer felől közelíti meg, és a koherenciateremtést úgy magyarázza, hogy az elbeszélő szöveg függetlenül attól, hogy valóban az oksági elv alapján épül-e fel, kauzális elvárásokat ébreszt az olvasóban.¹² Ezeknek az elvárásoknak egy része magából a szövegből adódik. Ha például egy krimiben az egyik szereplő elővesz egy pisztolyt, akkor az olvasóban ösztönösen kialakul az az elvárás, hogy a továbbiakban ennek következménye lesz és a szereplő valakit le fog lőni. A kauzális elvárások egy másik jelentős része a szövegen kívülről származik, és egyéni vagy kulturális preferenciák és értékek mentén alakul. Egy krimi esetében például nem feltételezzük, hogy a nyomozó barátja a gyilkos, mert abból indulunk ki, hogy a nyomozó jó emberismerettel rendelkezik. Ugyanakkor arra is számíthatunk, hogy a legellenszenvesebb szereplő lesz az áldozat, mert a valóvilág-beli tapasztalataink alapján róla tudjuk elképzelni, hogy a legtöbb ellensége van.

Kognitív pszichológusok mindazonáltal úgy gondolják, hogy az elvárások nemcsak a kitalált történetek megértésében játszanak fontos szerepet, hanem a mindennapi életben is, így az ember kognitív apparátusának részét képezik.¹³ Cristiano Castelfranchi¹⁴ egyenesen az emberi intelligenciával azonosítja azt a képességünket, hogy létre tudjuk hozni olyan események és helyzetek mentális képét, melyek még nem következtek be. Úgy gondolja, hogy az anticipációnak, egy lehetséges jövőbeli esemény elképzelésének jelentős adaptív értéke van, hiszen többek között ez teszi lehetővé, hogy a megfelelő viselkedéses reakcióra felkészüljünk.¹⁵ Castelfranchi elvárás-fogalma magában foglal egy további fontos összetevőt is: az anticipáció értékelését. Az *elvárás* az ő meghatározásában egy olyan jövőbeli állapot mentális képe, melyet motivációink fényében értékelünk is, azaz olyan mentális reprezentáció, melyhez szándékaink alapján valamilyen módon viszonyulunk, annak bekövetkezését vágyjuk vagy éppenséggel nem kívánjuk. Ez az oka annak, hogy egy számító-

¹² Göran ROSSHOLM, „Causal Expectation,” in *Emerging Vectors of Narratology*, ed. Per Krogh HANSEN et al., Narratologia, 57, 207–228 (Berlin–Boston: de Gruyter, 2017), 213.

¹³ Lásd például: David HURON, *Sweet Anticipation. Music and the Psychology of Expectation* (Cambridge, Massachusetts–London, England: MIT Press, 2006), Maria MICELLI and Cristiano CASTELFRANCHI, *Expectancy and Emotion* (Oxford: Oxford University Press, 2015), Cristiano CASTELFRANCHI, „Mind as an Anticipatory Device: For a Theory of Expectations. First International Symposium, BVAI 2005, Naples, Italy, October 19–21, 2005. Proceedings”, in *Brain, Vision, and Artificial Intelligence*, ed. Massimo DE GREGORIO et al., 258–76 (Berlin: Springer, 2005).

¹⁴ Cristiano CASTELFRANCHI, „Mind as an Anticipatory Device: For a Theory of Expectations. First International Symposium, BVAI 2005, Naples, Italy, October 19–21, 2005.

¹⁵ Ez a meglátás nagyon hasonlít Cosmides és Tooby metareprezentáció elméletére, a metareprezentáció azonban egy jóval tágabb fogalom, mint Castelfranchi elvárás-fogalma. Vö. Leda COSMIDES and John TOOBY, „A forrás nyomában: A metareprezentációt és a szétcsatolást elősegítő adaptációk evolúciójá”, ford. MAKAI Péter Kristóf, *Helikon*, 2. sz. (2012): 150–178.

gép is képes egy esemény előrejelzésére, elvárásai azonban nincsenek, hiszen nem intencionális lény.

Ugyanígy az sem jellemző egy számítógépre, hogy előrejelzéseinek megghiúsulása bármiféle érzelmet váltana ki belőle. Ellenben, ha egy egyén elvárásai nem teljesülnek, és kénytelen azzal szembesülni, hogy anticipációi helytelenek voltak, jellemzően egyfajta sokkot él át, ezt az állapotot nevezi a pszichológia meglepetésnek. A meglepetést a pszichológusok egy része érzelemnek, sőt alapérzelemnek tekinti, mivel megfelel az alapérzelem általánosan elfogadott definíciójának. Számos elmélet szerint azonban a meglepetés nemhogy alapérzelemnek, de érzelemnek sem tekinthető, mivel az érzelmek egyik elengedhetetlen jellemzője, hogy meghatározott értékkel rendelkeznek, és egyértelműen el tudjuk dönteni, hogy negatív vagy pozitív módon viszonyulunk hozzájuk. Míg például az öröm egyértelműen pozitív előjelű érzelem, addig a félelem vagy a harag negatív értékkel bír. A meglepetés azonban az értékelés szempontjából nem egyértelműen meghatározható. Lehet pozitív előjelű, amennyiben a bekövetkezett esemény nem felel meg az előzetes várakozásainknak, hanem azokat felülmúlja, és lehet negatív, ha a vártnál kevésbé kívánatos esemény valósul meg, esetenként pedig lehet semleges is.¹⁶ Ebből adódóan a meglepetést sokszor nem érzelemként, hanem egy kognitív állapotként határozzák meg, melyet különböző előjelű és intenzitású affektív állapotok kísérhetnek.

A meglepetés azért is tekinthető kognitív állapotnak, mert a központjában nem az affektus, hanem tudásunk és hiedelmeink állnak. A meglepetést olyan ingerek váltják ki, melyek azzal szembesítenek bennünket, hogy aktuális sémáink nem működőképesek. Egy váratlan esemény arra készíti az egyént, hogy felülbírálja az addigi értékítéletei alapját képező sémát, azaz gyakorlatilag átrendezze korábbi világképét. Adaptív funkciója szerint az egyént sémáinak és hitrendszerének folyamatos monitorozására készíti, és képessé teszi a gyors és a helyzetnek megfelelő séma-módosításra.¹⁷ Minél intenzívebb a váratlan eseményt követő meglepetéshez kapcsolódó affekció, és minél negatívabb a színezete, azaz minél erőteljesebb a kognitív diszsonancia, annál nagyobb az egyén motivációja arra, hogy tévesnek bizonyuló sémáit korrigálja.

A meglepetésnek jelentős szerepe van egy szöveg kognitív feldolgozásában is. Walter Kintsch kimutatta, hogy a meglepő esemény arra készíti az olvasót, hogy újraalkossa a történetről készített mentális reprezentációját annak érdekében, hogy a meglepő fordulatot be tudja építeni a történet kauzális rendjébe.¹⁸ Visszamenőleg

¹⁶ Vö. Andrew ORTONY and Terence J. TURNER, „What’s Basic About Basic Emotions?”, *Psychological Review* 97, 3. sz. (1990): 315–331, 317.

¹⁷ Vö. Rainer REISENZEIN, „The Subjective Experience of Surprise”, in *The Message Within: The Role of Subjective Experience In Social Cognition And Behavior*, ed. Herbert BLESS and Joseph FORGAS, 262–279 (Philadelphia: PA: Psychology Press, 2000), 264.

¹⁸ Walter KINTSCH, „Learning from Text, Levels of Comprehension, or: Why Anyone Would Read a Story Anyway?”, *Poetics* 9 (1980): 87–98.

áttekinti a történetet, hogy ellenőrizze, nem mulasztott-e el valamit az olvasás során, figyelmét erőteljesebben képes fókuszálni, ezáltal a megelőző események memorizálása hatékonyabb lesz. A meglepetés tehát gondoskodik arról, hogy az olvasó fókuszálja a figyelmét, emellett arra is ösztönzi, hogy megőrizze gondolkodása rugalmasságát, hogy világgépét folyamatosan kész legyen felülírni, összességében tehát kritikai gondolkodásra késztet.

A meglepetés pozitív kognitív hatásának kiváltására azonban csak egy megfelelően előkészített fordulat képes. Az előre nem látott eseménynek ugyan váratlanul kell bekövetkeznie, de nem lehet teljességgel idegen elem a történet oksági struktúrájában, mert akkor nem meglepő fordulatot, hanem bosszantó képtelenséget eredményez. A meglepetés akkor működik jól, ha az azt kiváltó fordulat váratlan, de nem áll ellentmondásban a korábbi eseményekkel.¹⁹ A szerzőnek tehát nagyon óvatosan kell bánnia az információközvetítéssel: egyrészt el kell hallgatnia valamilyen fontos információt annak érdekében, hogy a meglepetést előidézze, ugyanakkor nem hagyhat ki egyetlen olyan elemet sem a történetből, amelynek ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy az olvasó visszatekintve azzal szembesüljön, hogy akár előre is láthatta volna a váratlan eseményt és a váratlan eseménynek helye van a történet kauzális rendjében. Éppen ezért a meglepetés kiváltásának egyik leghatásosabb eszköze az, ha a szöveg az olvasót saját kognitív mechanizmusainak segítségével csalja lépre. A következő fejezetben ennek egy példáját mutatom be Bodor Ádám *Konyhatitok* című novellájának elemzésével.

Koherenciateremtés és meglepetés Bodor Ádám Konyhatitok című novellájának olvasásakor

Az irodalmi szövegek gyakran építenek a meglepetésre, mert az emberek jellemzően szívesebben olvasnak olyan történeteket, amelyek tartalmazznak meglepetést kiváltó elemet, mint olyanokat, amelyek nem tartalmazznak ilyet.²⁰ Bizonyos szövegtípusokban kifejezetten központi szerepet kap a meglepetés, például ez a detektívtörténetek egyik meghatározó eleme, ami nélkül a műfaj gyakorlatilag nem működne,²¹ de ugyanígy fontos szerepet játszik a novellában vagy a komédiában is, hiszen a váratlan fordulat és a megtévesztés ezekben is a műfaj meghatározó összetevője.

¹⁹ Vera TOBIN, „Cognitive Bias and the Poetics of Surprise”, *Language and Literature* 18, 2. sz. (2009): 155–172, 157.

²⁰ Ezt empirikus kísérletekkel is igazolták. Lásd: Hans HOEKEN and Mario VAN VLIET, „Suspense, Curiosity, and Surprise: How Discourse Structure Influences the Affective and Cognitive Processing of a Story”, *Poetics* 26 (2000): 277–286.

²¹ Erről lásd: SZABÓ Judit, „Csavar a végén. Meglepetés és fordulat a *Viharsziget* című regény olvasásában”, in *Hogyan olvasunk krimi? Új perspektívák a detektívtörténet kutatásában*, szerk. HORVÁTH Márta és SZABÓ Erzsébet, 23–39 (Budapest: Ráció, 2019).

A novellának, ahogy a szó jelentésének eredete is mutatja, a legfontosabb műfaj-meghatározó szerkezeti eleme az újdonság, azaz a meglepő fordulat, nem várt történés, „hallatlan esemény”.²² Az újdonság természetesen csak a hétköznapi, megszokott események fényében értékelhető, a novella tehát éppen azt a momentumot ragadja meg, mikor valamiféle kiszámíthatatlanság zavarja meg a megszokott világ rendjét, ezáltal rákényszerítve az olvasót, hogy felülbírálja addigi elképzeléseit és újragondolja korábbi világvéleletét.

A novella legfontosabb műfaji jegye, a fordulat azonban nem feltétlenül a szöveg szerkezeti eleme, hanem gyakran a befogadó elméjében létrejövő kognitív mechanizmus, amit az olvasó meglepetésként él meg. Bodor Ádám novellája ilyen szöveg, mivel cselekménye egy egyetlen szálon futó zárt eseménysor, amely nem tartalmaz olyan oksági inkonzisztenciát vagy perspektívaváltást, amit fordulatként azonosíthatnánk. A novella végén az olvasó mégis egy nem várt felismeréssel konfrontálódik, mely a meglepetés erejével hat rá. Ennek oka, hogy a szöveg bizonyos elbeszéléstechnikai megoldások révén olyan elvárásokat ébreszt az olvasóban, melyek megtévesztőek és tévutakra viszik anticipációit.

Bodor novellája egy nagyon rövid, alig háromoldalas írás, mely egy Max nevű személynek egy jelentéktelen kis kifőzde konyhájában tett látogatását írja le. A látogatás első pillantásra ártatlannak tűnik, a novella végén azonban kiderül, hogy Max valójában hatósági személy, aki azért jött, hogy közölje az ott dolgozókkal, hogy az étkezdét bezárják. A látogató megjelenése már az első pillanattól kezdve gyanús jeleket mutat: szokatlan, hogy a vendég bemegy a konyhába, ahelyett, hogy az étkezőben foglalna helyet, furcsa, hogy még a tálalóablak tolóajtáját is bereteszeli, hogy elzárja a kilátást a terem felé, és meghökkentő, hogy aktatáskáját a kilincstre akasztja. Mivel a szöveg nem ad magyarázatot ezekre a szokatlan eseményekre, az olvasó folyamatosan kiegészíti az olvasottakat annak érdekében, hogy értelmezni tudja a történeteket: oksági és szándékutalajdonításokat végez a számára értelmetlen események magyarázatára. A szöveg tehát intenzíven működteteti azokat a kognitív mechanizmusokat, melyek általában véve jellemzik az elbeszélő szövegek megértését. A kiegészítéseket az olvasó jellemzően a kognitív pszichológiában jól ismert ‘étteremlátogatás’ forgatókönyve²³ alapján teszi, ez határozza meg elvárásait és anticipációit is. A szöveg így gyakorlatilag két párhuzamos történet felépítését segíti. Az egyik az elbeszélő által explicit módon elbeszélte történet, mely a késleltetések miatt a csattanótól visszatekintve válik koherenssé. A másik, melyet a szöveg bizonyos szempontból „elbeszél”, egy szokványos étteremlátogatás története. Az „elbeszél” kifejezés azért áll itt idézőjelben, mert nem

²² A kifejezés Goethétől származik, aki egy 1827. január 29-én Eckermannal folytatott beszélgetésben nevezte a „hallatlan eseményt” (unerhörte Begebenheit) a novella legfontosabb elemének. Vö. még Benno von WIESE, *Novelle*, 8. kiadás (Stuttgart: Metzler, 1982).

²³ Roger C. SCHANK and Robert P. ABELSON, *Scripts, Plans, Goals and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge Structures* (Hillsdale, NJ: L. Erlbaum, 1977).

arról van szó, hogy a szöveg explicit módon elbeszélne egy történetet egy szokványos étteremlátogatásról; ez a történet szövegszerűen nem valósul meg a novellában. A novella pusztán mobilizálja a nyugati kultúrában jól ismert sémát az olvasó elméjében, ezáltal azonban a séma a megértési folyamat részévé válik. Ez képezi azt az alapot, amelynek viszonylatában a fordulat az újdonságot hordozza és az olvasóból meglepetést vált ki.

A szöveg nagyon jól alkalmazza azt a korábban megfogalmazott elvárást, hogy a meglepő fordulatnak illeszkednie kell a történet kauzális rendjébe, különben nem meglepetésként hat, hanem bosszantó képtelenségnek tartjuk. A novella következetesen építi azt a történetet, melyet elbeszél, emellett pedig anélkül, hogy ellentmondana ennek a történetnek, olyan elemeket integrál az elbeszélésbe, melyek kifejezetten támogatják a 'szokványos étteremlátogatás' séma alapján működő oksági és szándéktulajdonításokat. A novella főszereplőjét például folyamatosan „Max”-nak nevezi, és nem például 'a revizor'-nak, ami azt az elvárást ébreszti a befogadóban, hogy valakinek a személyes történetét olvassa, és ez az egyén mint magánszemély szerepel a történetben. Emellett a kifőzde rövid bemutatása („Ez egy kisebb kifőzde volt, mindössze nyolc asztallal fogadott, jobbára törzsvendégek étkeztek itt, akik megszokott időben érkeztek, kedvenc asztaluknál vártak sorokra”²⁴) is hozzájárul ahhoz, hogy az olvasó egy szokványos étteremlátogatás sémája alapján értelmezze az eseményeket. Ezt támogatja az ott dolgozók értetlensége is, akik szintén egy átlagos étteremlátogatásra számítanak.

A rövid novella kétszer is megtöri a történet koherenciáját és sémáinak felülbírálására készíti az olvasót. Az első koherenciatörést a szakácsnő felismerése idézi elő, aki megfogalmazza azt, amire az olvasó ezen a ponton már maga is gyanakodhat: nem egy szokványos étteremlátogatásról van szó, hanem ellenőrzés zajlik a kifőzdében. Az előkészített, így kisebb intenzitású meglepetést okozó felismerés az olvasót az addig aktív séma felülbírálására készíti, így a 'szokványos étteremlátogatás' sémát lecseréli az 'éttermi ellenőrzés' sémára, és ennek alapján magyarázza a további eseményeket. Ez a séma határozza meg a szándéktulajdonításait, így Max tevékenységét a konyhában: a mennyezet szemügyre vételét, az étlap végigolvasását vagy a kályhán lévő fazekak és lábosok fedelének megemelését az olvasó már úgy értelmezi, hogy Max ellenőrzést végez, és azért néz végig mindent, hogy megállapíthassa, hogy a szabályoknak megfelelően zajlik-e a munka a kifőzdében. Mikor pedig Max egy papírlapra kiírja, hogy „megszűnt”, akkor az olvasó azt feltételezi, hogy ennek a rendelkezésnek az ellenőrzés alatt felfedezett szabályellenesség az oka, a kifőzde bezárásának okát tehát önkéntelenül is az ellenőrző látogatáson talált szabálytalanságoknak tulajdonítja, holott a szöveg ezzel kapcsolatban semmit nem mond.

A novella végére tartogatott második, és igazán a meglepő fordulat erejével ható mondat arra a felismerésre készíti az olvasót, hogy Max valójában nem végzett elle-

²⁴ BODOR Ádám, *Konyhatitok*, hozzáférés: 2019.08.26, https://reader.dia.hu/document/Bodor_Adam-Az_Eufratesz_Babilonnal-1174.

nőrzést, tevékenységének nem is volt oka, tehát az a kognitív apparátusunk részét képező univerzális mechanizmus, hogy az eseményeknek és cselekvéseknek okot tulajdonítunk, ebben a novellában tévútra viszi az értelmezést. Mikor a szakácsnő illedelmesen megkérdezi, hogy „Valami nagyon komoly dolog az ok?”, Max azt válaszolja: „Nem tudom. Csak én jöttem megmondani”, amivel lerombolja az olvasó addigi elképzeléseit, és az elé a felismerés elé állítja, hogy az ábrázolt világban az események megmagyarázhatatlanok, ok nélkül valók és értelmezhetetlenek. A meglepő fordulat nemcsak egy aktuális világképet rombol le, hanem az ember világmagyarázatának egy alapvető aspektusát kérdőjelezi meg: az oksági magyarázat értelmetlenségével szembesíti az olvasót. A novella így egyrészt használja, másrészt tematizálja az oksági gondolkodás következményeit: használja, amennyiben erre épül a megtévesztés technikája, amivel az olvasót téves oksági és szándéktulajdonításokra készíti, ezáltal kiváltva a novella végén a meglepetést. Másrészt tematizálja, amennyiben az ábrázolt világ abszurditása éppen abban áll, hogy itt az eseményeknek nincs racionális úton belátható oka. A névadás elnyeri értelmét: Max a novella végére valóban magánemberé válik, aki nem revizorként van jelen a történetben, hanem egy ugyanolyan, a rendszernek kiszolgáltatott személy, amilyen a szakácsnő vagy a pincérek, aki nem ismeri és nem érti az események okát, hanem egy pusztá csavar az átláthatatlanul működő gépezetben.

A meglehetősen rövid novella két meglepő fordulattal is él, amelyek az olvasót arra készítik, hogy folyamatosan újragondolja a szereplők identitásáról és viszonyairól kialakított képét és felülírja az események logikájáról alkotott elvárásait. A koherenciátörekvések gátlása által világossá teszi, hogy korábbi magyarázó sémái nem érvényesek, ezeket felül kell bírálnia. Sőt azzal is szembesíti, hogy vannak olyan élethelyzetek, amikor egyáltalán nem találhatunk megfelelő magyarázó sémát, hogy az az ösztönös törekvésünk, hogy embertársainkat cselekedeteik okát vagy célját keresve értsük meg, esetenként nem vezet sehova; a tapasztalat gyakran megtévesztő, a sors kiszámíthatatlan, és az emberi lét átláthatatlan.²⁵ Amennyiben az olvasó ismeri Bodor Ádám életrajzát, ezt az általános kételyt és bizonytalanságot egy konkrét politikai helyzetre, a Ceaușescu rendszerre (is) vonatkoztatja, ez a kérdés azonban már túlmutat a kognitív narratológia keretein.

²⁵ A Bodor-szövegek világának ezt a jellemzőjét emeli ki többek között KÁLMÁN C. György, „Sinistra előtt (*Az Eufrátesz Babilonnál*)”, in *Tapasztalatcsere. Esszék és tanulmányok Bodor Ádám-ról*, szerk. SCHEIBNER Tamás és VADERNA Gábor, 16–20 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2005) és MARGÓCSY István, „A veszélyezett világ (*Vissza a fülesbagolyhoz*)”, uo., 21–26., lásd különösen a *Titkok és csodák* című fejezetet. H. Nagy Péter ezt az irracionálitást a dezintegráció és identitászavar tapasztalatával kapcsolja össze, lásd: H. NAGY Péter, „Dezintegráció és identitászavar. (A *Sinistra* körzet a Bodor-novellák motívumainak kontextusában)”, uo., 106–110.